

Szabó Kálmán (Egyetemi docens, BKE Statisztikai Tanszék)

A MAGYAR NÉPESEDÉS KÖZELMÚLTJA ÉS JÖVŐJE

A közelmúlton legalább tíz évet kell értenünk, ami történelmileg egyáltalán nem hosszú idő, de Magyarország és alapjában Európa, sőt az egész földkerekség történetében a meghatározó változások évtizede. Nem valószínű, hogy magára valamit adó politikai elemző 1988-ban ne minősítette volna fantazmagóriának mindazt, ami mára bekövetkezett, ráadásul az örült délszláv háborútól eltekintve, puskaövés nélkül. Mondhatnánk persze, hogy volt egész Európára elég emberirtás a délszláv háborúban, csak hogy ez nem elindítója, hanem következménye volt a változásoknak. A résztvevők a békés változások közepette elérkezettnek látták az időt, hogy vizályukat, amit az I. világháború kitörése és a zajló történelem miatt a század eleje óta nem tudtak megoldani, most „rendezzék”.

Valami köze azért van a magyar népesedési helyzethez, mert nehéz a magunk dolgát józanul intézni, ha a szomszéd mezsgyén puskaporos hordók vannak és némelyikben már tövig égett a kanóc.

A közelmúlt azonban aligha vizsgálható a távolabbi - akár évszázados - háttér nélkül. A múlt században megkezdődött magyar demográfiai átmenet, amely a magas halandóságú és relatíve magas termékenységű népesség halandóságának csökkenésével lényegében egyidejűleg alacsony, de talán még az egyszerű reprodukcióhoz elégséges termékenységet eredményezhetett volna, éppen végső szakaszában, mielőtt egyensúlyi állapothoz ért, belefutott a XX. századi katasztrófák sorozatába. A válságok sorában már a fennmaradás is szép teljesítmény volt. Ráadásul a magyar demográfiai átmenet jelentősen különbözött a klasszikus változattól, amelyben a halandóság csökkenését késleltetve követi a termékenység visszaesése, vagyis általában „demográfiai robbanásnak” nevezett gyors népességnövekedéssel jár.

Összességében a két világháború, a kettő között a nagy gazdasági válság, aztán diktatúrák és 1956, a nagy pillanat vérbefojtása és az azt követő évtizedek, mind, mind hozzájárultak, hogy frusztrált, nem élni, csak túlélni szándékozó generációk alkotják ma az ország szétzilált és csak igen lassan újraszerveződő társadalmát. Ezek éppúgy tényezői a mai népesedési helyzetnek, mint a gazdasági nehézségek, az oktatás problémái, az egészségügy tarthatatlan állapota és gyermeknevelési támogatások megvonása³⁶.

Egy alapos európai összehasonlító vizsgálat, valószínűleg igen érdekes tanulságokkal járna, különösen, ha a társadalommal foglalkozó társdiszciplínák együttműködésével készülhetne el. Éneikül inkább csak heurisztikus és főként erősen szubjektív véleményt alkothatunk a térség népesedési viszonyairól.

Közismert, hogy Európában néhány sajátos helyzetű és kultúrájú országtól eltekintve, a termékenység az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alatt van, ugyanakkor ez utóbbi országokban megfigyelhető termékenységi trendek eltérnek egymástól. Egyesekben csökken, vagy a közelmúltban erősen csökkent, másokban többé-kevésbé állandó, ismét másokban némi javulás mutatkozik. Magyarország a csökkenő kategóriába tartozik, ezért elsősorban ezt a csoportot célszerű megvizsgálni.

Érdekes módon tartoznak ide rendszerváltoztató és hosszabb ideje a szabad demokráciához tartozó országok is, amelyekben persze a csökkenés nem azonos időben, nem azonos sebességgel és főként nem azonos szinten következett be. Valójában mégis találhatunk közös vonást, nevezetesen a konzum-szemlélet térnyerését. Ezt színezheti megszokott támogatások - többnyire indokolatlan - megvonása, de a lényeg az igények és a lehetőségek közötti eltérés. A mediterrán országokban, ahol a legszembetűnőbb a termékenység visszaesése, a tradicionális értékek térvesztése, a posztkommunista országok többségében pedig a szabad információ áramlás következményeképpen felszított elvárások (miközben a totális

összeomlást a békés rendszerváltoztatás tette elkerülhetővé) járultak hozzá az értékviszáltság kialakulásához.

Mindez nem jelenti azt, hogy a gyermeknevelés költségeihez a társadalom egészenek - beleértve a saját elhatározásból vagy akár önhibájukon kívül gyermekteleneket - nem kell hozzájárulnia. Vegyük azonban tudomásul, hogy az igények mesterséges fokozása és a gyermekvállalás mártírom-óságá minősítése állandóan devalválja a lehetséges támogatás értékét. Érdemes elgondolkodni azon, hogy néhány nemrég nyilvánosságra hozott közvélemény-kutatás szerint az emberek olyan összegeket neveznek meg a „gondtalan megélhetéshez” elégséges jövedelemként, amelyek (valutaparitáson, de akár vásárlóerő-paritáson számolva is) az EU országokban nevelésesen alacsonynak számítanak. Más szóval a gyermekneveléshez feltétlenül szükséges hozzájárulás nem túlságosan magas, másrészt nem nagyon hasonlítható össze a fejlettebb országok esete Magyarországgal.

Figyelemre méltó, hogy az EU országok többségében - minden nehézségük és bizonyos megszorítások ellenére - nem következett be további termékenységszökkenés, sőt egy-egy esetben javulás látszik. Ehhez képest a magyarországi helyzet még tragikusabbnak látszik.

Ami az utóbbi évtizedek trendjét illeti, nálunk is úgy látszott, hogy az évtizedek előtt kialakult alacsony termékenység legalább nem csökken tovább. A korábbi népesség-előreszámítások eredményei szerint már ez is a népességszám fogyásával és ami ennél kevésbé látványos, de súlyosabb következményekkel jár (főként a mindenható gazdasági szempontok oldaláról) a népesség öregedését jelentette.

Az a gazdasági visszaesés, ami 1990-től a népességet is sújtotta, törvényszerű volt és akár nagyobb arányú is lehetett volna. A hosszú ideje viszonylag állandó termékenység szerény emelkedés után megindult csökkenése azonban nem egyedül a reáljövedelem tényleges visszaesésének következménye, hanem jelentősen hozzájárult az, hogy ezt - mindenféle politikai érdekek miatt - felnagyították, a tájékozatlan és az önálló véleményalkotástól régen elszoktatott embereknek a kilátástalanság érzését sugallták, miközben a legrosszabb értelemben vett fogyasztói szemlélet jegyében kínálgatták nekik a „legjobb”, a „legtökéletesebb” árukat, amelyek nélkül az ember nem is ember. Hogy megvehessek, más irányú „fogyasztásukat” kellett csökkenteni. A leginkább elszegényedett - nem is kis létszámú - réteg, amelynek nagy része már túl van a gyermeknevelési koron, természetesen ezzel a stratégiával sem élhet.

Az egészet aztán betetőzték az elhíresült 1995-ös megszorítások.

Ami a jövőt illeti, túl sok optimizmusra nincs ok. Ma még a magyar népesség döntő hányada - elméletben - értéknek tartja a gyermeket és a gyermekvállalást, de a keresztmetszeti adatok szerint a termékenység csökkenése nem állt meg. Lehet arra hivatkozni, hogy a gyermekszülés későbbre tolódik, de félő az időzítés megváltozása csak részben magyarázat és mindig fennáll a veszélye annak, hogy az elhalasztott szülés sohasem történik

Magyarországon elég sok megnyilatkozásban (némi demográfiai ismerethiányról, kissé gorombább kifejezéssel a józan paraszti ész hiányáról téve tanúságot) a magas halandóságot jelölték meg a népességfogyás fő okának. Nem kétséges, hogy a népességfogyáshoz több embernek kell meghalnia, mint ahányan születnek. Mégis, az emberi élettartam végességét tudomásul véve, különösebb „szakértelem” nélkül belátható, hogy a halandóságnak mai ismereteink szerint lehetséges legalacsonyabb szintje mellett is, egy házaspárnak átlagosan kettőnél több gyermeket kellene felnevelnie (nem elírás: felnevelnie) a népességfogyás tartós megállításához.

Manapság, mintha a halandóság már javulást mutatna: mert egészségesebben élnek az emberek, vagy jobb az egészségügyi ellátás, de úgy látszik az emberi alkalmazkodó képesség nem merítette ki minden tartalékát. Ez azonban a jövőre nézve, kivált, ha a ma szokásos „pragmatikus” megközelítéssel élünk, bár a fogyást mérsékelheti, még növeli is a gondokat. A nagyon alacsony és tovább csökkenő termékenység a népesség öregedését felgyorsítja, ehhez a hatáshoz hozzáadódik a felnőtt vagy idősebb korosztályok hosszabb élettartama eredményeképpen nagyobb

létszámban továbbélők növekvő súlya. Ettől persze a halandóság javulása még kedvező fejlemény marad.

Az eddigi fogyást maga a népesség - úgy tűnik - kevésbé érzékeli (legfeljebb akkor, ha a kis létszám miatt bezárt iskola vagy óvoda helyett messzebbre kell vinnie gyermekét) és ezt nem is lehet elvárni úgy általában az emberektől. Annál érthetlenebb, hogy a tömegtájékoztató a nyugdíjrendszer átalakításával, a korhatár emelésével kapcsolatban nem is nagyon kísérelte meg a kedvezőtlen korösszetétel hatására felhívni a figyelmet, miközben a demográfusok legalább két évtizede kongatják a vészharangot. Pedig nagyon egyszerű lett volna bemutatni, hogy a felosztó-kirovó rendszer minden sebezhetősége ellenére nem önmagában rossz, hanem, mert a járulékfizető aktív korosztályok létszáma (és a gazdaság teljesítménye) kevés a nyugdíjalapok feltöltéséhez.

A jövőt illetően egyelőre kevés, vagy talán semmi bizakodásra okot adó jelet nem lehet látni. A lélekszám csökkenése a kerek számok kicsit misztikus tisztelete miatt, valószínűleg akkor lesz majd beszédtema, ha 10 millió alá csökken. Sokkal nagyobb baj, hogy a népesség öregedésével kapcsolatban fennáll a veszélye a generációk szembeállításának és ez olyan helyzetben következhet be, amikor a gyermeknevelési támogatások esetleges növelése, az idős korosztályok nyugdíjának, életnívójának legalább szinten tartása mellett, elképesztően nagy terheket ró a társadalomra és a nemzetgazdaságra. Más szóval, minél tovább tart a termékenység mélyrepülése, az öregedési folyamat, annál nehezebb és költségesebb lesz a megfordítására irányuló minden erőfeszítés.

Végül, nagyjából 30 év múlva elkövetkezhet az idő, amikor a magyar népesség akkor aktív korosztályai nem lesznek elegendőek, hogy működtessék a gazdaságot. Igaz, az EU-n belül megvalósul a szabad munkaerő-áramlás, de az öregedés szinte egész Európát érinti, ezért nem nagyon bízhatunk abban, hogy ez megoldást jelent, hacsak más EU országok meg nem birkóznak az alacsony termékenység problémájával.

Vagy vállalni kell tehát a gazdasági visszaesést és ezzel a mai 30 évesnél idősebbekből addig életben maradók - várhatóan az akkori népesség egyharmada - megtapasztalhatja, hogy a manapság úton-útfélen hangoztatott szlogen a „gondtalan öregségről” mint válik semmivé, vagy pedig a még mindig elég magas termékenységi! területekről kell tömegével vendégmunkásokat behívni. Azt azonban nem lehet elvárni, hogy ők családjukat ne hozzák és ha nagy számban lesznek, tolerancia ide, multikultúra oda, előre borítékolni lehet a feszültségek kialakulását. Ezenkívül tisztességtelen eljárás lenne, ha számukra a megfelelő lakást, oktatást, egészségügyi ellátást, kultúrájuk ápolását és még sok más nem biztosítana a befogadó ország, vagyis az időközben fokozatosan öregedő társadalomhoz idomított ellátási rendszer jelentős fejlesztésre szorul, ami újabb terheket ró a gazdaságra.

Úgy tűnik, alapvető szemléletváltozás nélkül nem lehet előrelépni. A 80-as években, különböző nemzetközi konferenciákon, gyakran lehetett hallani kutatóktól, hogy Európában és általában a fejlett országokban „nárcisztikus” társadalom van, és rendszerint rossznéven vették, ha ezt valaki a kicsit keményebb „önző” társadalomra fordította. Pedig erről van szó. Hiányzik a generációk közti társadalmi szolidaritás, a családok erősítésének szándéka, a távlatos gondolkodás és Magyarországon ezen kívül még a civil társadalom kiépítésének szándéka sem fedezhető fel (legfeljebb a lózungok szintjén). Amíg ezek helyet nem kapnak az oktatás és a nevelés követelményei, a tömegtájékoztató alapvető témái között és meg nem tanulják az emberek, hogy a jogok csak akkor illetik meg őket, ha a kötelezettségeiket is vállalják, változásban aligha reménykedhetünk.